

VILÁGNÉZETI NEVELÉS AZ ÖTVENES ÉVEK BUDAPESTJÉN

AKÖVETKEZŐ ÍRÁS TULAJDONKÉPPEN egy kutatási terv, egy kutatási hipotézis és egy részeredmény sajátos elegye.¹ egy olyan pillanatban született, amikor az ötvenes évekre vonatkozó hagyományos levéltári források, a még rendszerváltás után is hosszú ideig zárt titkosszolgálati források elvileg már mind rendelkezésre állnak, de még kétséges az egyházi források (vagy éppen külföldi, pl. vatikáni források) maradéktalan kutathatósága.² az írás főképpen kedvcsináló szeretne lenni, szakdolgozók, phd hallgatók, (vagy az ő döntéseikre befolyással bírók) számára: milyen feltáró kutatásokat lehetne folytatni, illetve – az utolsó élő tanúk megszólaltatásával – milyen módon lehetne egy „világnézeti nevelés történeti” oral history archivumot³ felépíteni.

A vallásos nevelés – egyházas viselkedési minta, mint politikai kód

Az ötvenes évek vallásos/ateista nevelésével⁴ kapcsolatos hatósági viselkedést a rendszer ateista jellegéből szokták magyarázni. (*Mészáros 1996, 2005*) Ez a megközelítés – miközben tartalmi szempontból élesen szemben áll ezzel a hatósági viselkedéssel, s ezzel az ideológiával, a szerző szándékával ellentétben némiképp idealizálja a rendszer urait: óhatatlanul azt feltételezi, hogy a vezetőket valamiféle idealizmus, a felvilágosodás antiklerikális öröksége, ill. a 19. századi munkásmozgalom elkö-

1 A tanulmány elkészültét az OTKA támogatása tette lehetővé.

2 A szerző köszönetet mond Majsai Tamásnak részletes baráti tanácsaiért.

3 Lásd: http://www.rev.hu/html/hu/_6_1.html

4 A vallásszociológia általánosan elfogadott elveinek megfelelően magunk is úgy látjuk, hogy a vallásosságot nem lehet mérni, csak a vallásosság *megnyilvánulási* formáit, pl. kortárs és megkérdésezhető emberek esetén „A hiszek Istenben.” kijelentéssel, vagy az „Egyházam tanítását követem.” kijelentéssel való azonosulás mértékét, az imádkozás gyakoriságáról szóló nyilatkozatot. Meg nem kérdezhető, vagy más oknál fogva kívülről megfigyelt, ill. utólag megfigyelt emberek esetén a templomjárás gyakoriságot, a gyermekük templomba küldésével, a (bizonyos időszakokban nem kötelező) hittanra járatásával, megkeresztelésével kapcsolatos döntéseket, egyházi adók befizetését, templomi házasságokra, temetésekre vonatkozó döntéseket – már amikor az utóbbiak fakultatívnak nevezhetők. Történetileg – ténylegesen plurális helyi iskolakínálat esetén – ideszámíthatjuk a felekezeti iskola választását, párhuzamos szakmai egyesületek léte esetén a konfesszionális jelzõt viselőbe lépést stb. Ha a szövegben „vallásosság csökkenéséről” esik szó, az semmi mást nem jelent, mint hogy a fenti intézménycsökkentés formákban történő vallásosság csökken – loginkább a templomjárás gyakoriság csökken. Ez vallásfenomenológiaiilag számos egyén esetén akár a vallásosság elmélyülését is jelentheti, vagy éppen a „New Religious Movements” előszobáját...

telezett materializmusa jellemezte. Azt, hogy *nem az ideológia*, hanem aktuálpolitikai hatalmi célok mozgatták a vallásossághoz, vallásos neveléshez való viszonyt, két korábbi írásunkban párthatározat-szövegek elemzésével igyekeztünk bizonyítani. (Nagy 2000, 2001) (Egyébként egy analógia mindennél jobban rávilágít arra, hogy miért nem célszerű a párt politikáját a párt ideológiájából magyarázni: az elkötelezetten nacionalista beállítottságú szerzők (a Horthy-korszakban) az orosz-szovjet bolsevik párt kül-, bel- és katonapolitikáját egyaránt úgy tekintették, mint a számukra gyűlöletes internacionalista eszme testet öltését. (Lásd pl. Gratz 1992; Ottlik 1939.) Később a keleti és nyugati baloldali történészek azzal szembesültek, hogy a szovjet politika számos alkalommal egyszerűen hátba támadta a külföldi kommunistákat. A késő nyolcvanas évekbeli szerzők általában a „sztálini fordulat” részeként interpretálták azt, hogy a szovjet külpolitika, illetve a külföldi kommunista pártokkal való viszony, s egyáltalán mindenféle elvi kérdés alárendelődött a Szovjetunió mint nagyhatalom állami érdekeinek (Krausz 1989). A 90-es, ill. a 2000-es évek szakirodalmát ismerők közül viszont már senki nem lepődik meg azon a tényen, hogy *már 1920-ban* nacionalista érveléssel hívtak harcba mindenkit a lengyelek ellen: Lenint *tényleg* csak a Párt és a Hatalom érdekelte, s az Ideológia csak ennek „cifra szolgájaként” (Krausz 2003; Nyekrics 2000). Ha a létező szocializmus pusztá hatalompolitika eszközévé degradált „internationalizmus” fogalmát és tényleges gyakorlatát behelyettesítjük a „materializmus terjesztése” fogalmával és tényleges gyakorlatával, talán világos hogy kerül ez a téma egy oktatáspolitikai-vallásszociológiai elemzésbe. Más elemzésekben a vallásossághoz való viszony nem mint ideológia, hanem mint a hatalom végső kérdéseiben összeütköző (köztársaság, földosztás stb.) állam-egyház viszony alárendeltjeként jelenik meg, ismét másoknál, mint a kifejezetten szféralogikával szerveződő egyházpolitika alárendeltje. (Csak a könyv terjedelmű munkák: Tomka 1991; Majsai 1994, 2005; Gergely 2005; Balogh 2005; Mészáros 2005; Szántó 1997; Szabó 2000; Köpeczi 2004; Köbel 2005; Balogh & Gergely 1993 stb.) Általánosságban elmondhatjuk, hogy az ötvenes évek állam-egyház kapcsolat története kiemelt és népszerű kutatási témák közé tartozik. Közel sem mondhatjuk ezt el az állam-egyház-oktatás ill. állam-világnézeti nevelés kapcsolatrendszeréről melynek önálló könyvet ez idáig csak Mészáros István szentelt (s e tanulmány szerzőjének egy fél könyvre futotta) s néhány tanulmány született.

A fentebbi hasznos szempontok mellett arra is felhívnanék a figyelmet, hogy az egyházas vallásosság mint szülői minta, az egyház társadalmi tekintélyének elfogadására nevelés, a hitoktatás választása *tényleges politikai kódként* funkcionált – s mint majdnem minden szimbolikus kód, ez is jelentős részben a *közelmúltra* utalt. Nem utolsósorban a közelmúlt iskolájára, a közelmúlt nevelési normáira.

Először tehát az ötvenes évek fejleményeit a Horthy-korszakbeli állapotokkal szemretnénk párhuzamba állítani.

Az 1945 előtti évtized hivatalos Magyarországa és hivatalos Budapestje több szempontból is a vallásos nevelést kötelezővé tévő, a szekularizációval szemben aktívan fellépő közegnek számít.

Először is a rendszer egész szimbólumrendszere, s politikai nyilvánossága kifejeztemen a keresztény-nemzeti eszmeiséget sugározta.

Másodszor a rendszer logikáján belül olyan fejlődési tendenciák voltak érzékelhetőek, melyek a szülőket nyilvánvalóan arra készítették, hogy minél vallásosabbnak látsszanak. Ilyen fejlődési tendencia volt a „keresztény magyar töke” támogatottsága a hagyományos (indifferens, ill. szekularizált zsidó) tőkével szemben, a gazdaságirányítás befolyásának növekedése a szabadgazdasággal szemben, a keresztény – és ezen az alapon szerveződő – szabadértelmiségi (ügyvédi, orvosi, újságírói) csoportok befolyás-növekedése a zsidó szabadértelmiségi csoportokkal szemben. E növekedés ideológiája Magyarországon mindvégig a vallásos keresztény gondolat volt, szemben a „szabadpiaci” állapotokkal, melyek a vallási elkötelezettséggel szemben neutrális álláspontra helyezkedtek.

Harmadszor az iskolai szférában nem egyszerűen magas volt az egyházi iskolák aránya, de a századforduló (pontosabban 1907) óta az iskolák felekezeti *szegregációja* növekedett, illetve a továbbra is nyitott evangélikus középiskolák egyre növekvő tandíjjal sújtották a helyi evangélikus közösséghez *nem* tartozókat. Összességében a valamely felekezethez intenzívebben kötődő családok esélyei jobbak voltak az iskolában, mint a felekezetekhez nem kötődőké. (*Lásd minderről: Karády 1997, 2000*). Ez egyfelől motiválta a családokat a felekezeti kapcsolatok ápolására, a spontán igényeket meghaladó templomjárásra, másfelől objektíve úgy hatott a rétegszerkezetre, hogy a következő generáció fiatal iskolázottjai között több legyen a vallásos háttérrel rendelkező, mint egy neutrális közeg esetén lenne.

Negyedszer az iskolában – minden iskolában – a kötelező hittan iskolai beágyazottsága nőtt (a hitoktatók az 1920-as évektől a tantestület tagjai lettek), a vallásos szimbólumok, ünnepek aránya az iskolában megnőtt. Mindez lecsökkentette a közületi szféra és a felekezeti szféra közötti korábban meglehetősen jól tapintható különbségeket, az 1919 utáni b listázásokkal együtt erősen csökkentette a felekezeti és világnézeti indifferenzizmus felé húzó tanárok mozgásterét. A szülők tehát azt érzékelték, hogy a vallásos nevelés mindenképpen erősebb és egyértelműbb, *mint az ő ifjú korukban volt*. Ráadásul az iskolán kívüli társadalmi intézményrendszer korábbi nonkonfesszionálisával – ezt nevezte Ravasz és Prohászka, Haller és Milotay a keresztény társadalom „szervezetlenségének” – ellentétben, szinte minden társadalmi intézménynek létrejött a maga konfesszionális, illetve felekezetfeletti keresztény változata. A szülők számára a hitoktatói tantestületi taggal megerősített iskola megnövekedett hatásköre (jellemzések, a „valláserkölcsei tekintetben megbízható” igazolás kiállítására a rendőrség számára, ami viszont az egyetemeknek továbbította azt, tekintettel a numerus clausus törvény napjainkig kevésbé „mértányolt” elemére a világnézeti megbízhatóság felvételi követelményként való megfogalmazására) oda vezetett, hogy az egyes – keresztény ill. nem keresztény alapon szerveződött – diákszervezetek, társadalmi mozgalmak közötti választás nem *szabadon* (értsd: belső világnézeti mérlegelés alapján vagy családi preferenciák alapján) történt, hanem *politikai kódként* hatott: kifejezte a rendszerrel való – a törvényben

előírt mértéket meghaladó – azonosulást, s legalább olyan élesen az 1918 előtti liberális rendszer elutasítását, ill. a rendszer baloldali és liberális kritikusaival való szembenállást. Nyilvánvaló az is, hogy aki nem akarta növelni a kettős nevelésből eredő kellemetlenségeket gyermeke számára, az maga is kevésbé járt elől szekuláris példával, mint esetleg egyébként tette volna.

Ötödször 1920 óta a vasárnapi templomjárás a tankötelezettség része volt, ez a szekularizáció sokféle mérhető jegye ellenére gyakorlatilag teljes körűvé tette a gyermek-istentiszteletek, gyermekmisék látogatását.

Abból, hogy az 1945 utáni rendszer a Horthy-rendszer tagadásaként jött létre, szükségképpen következett, hogy megváltozzék az egyháziassághoz való viszony is – s éppúgy, ahogy az előző rendszer politikai kódként kezelte a nyilvános vallásosságot, s a vallásos nevelést, az új rendszer is politikai kódként kezelje az egyházaktól való elfordulást, s a nem vallásos nevelést. A nyilas rendszer rendkívüli rövidegsége, s egyházellenesnek nem nevezhető mivolta gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy német mintára létrejöjjön az „előző rendszert egyházi bázisról utasítom el” politikai kódja. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az olyan neves kereszténydemokrata politikusok, mint Barankovics István vagy Schlachta Margit, horthysták lettek volna, de azt igen, hogy szavazóik jó része az volt. Per analogiam: Rákosi Mátyást vagy Gerő Ernőt még legádázabb ellenfeleik sem vádolhatták a nyilasokkal való kollaborációval, de attól még nem utasíthatták vissza az egykori nyilas szavazók 1945-ös támogatását, s politikai kódként használták a nyilas-ízű kereskedelemellenes politikai kódrendszert is...)

A nyilvános vallásosság *politikai kódként* való *azonosíthatóságával* a budapestiek legnagyobb része *tisztában volt*: a kommunista és szociáldemokrata szavazók (függetlenül attól, hogy mi volt a személyes világnézetük, s attól is, hogy mennyire voltak „valójában” baloldali emberek) egyértelműen olyan pártokat támogattak, melyek a valláserkölcsi alapú neveltetéssel legalábbis szemben állottak. Az 1945-ös választásokon (minden potenciális manipulációt is beleszámolva) a budapesti választók több mint negyven százaléka így szavazott. A koalíciós pártok – tehát a kisgazdapárt és a nemzeti parasztpárt is, elitjük is, szavazóik is – számos politikai kérdésben szembekerültek a katolikus egyház – elsősorban az intranzigens Mindszenty – álláspontjával: így a földosztás, vagy a köztársasági államforma stb. kérdésében. Az általános iskola intézményét a koalíciós képviselők elsöprő többsége helyeselte – az általános iskola szervezésének számos kérdésében a katolikus egyház szembekerült a koalíciós kormányzattal. (vö: Nagy 2000a)

1948–1949 után pedig a Horthy rendszerről fentebb elmondott tényezők szinte az ellentétükbe fordultak. Az egyes jelenségeket úgy vesszük sorra, hogy pontosan megfeleltethetőek legyenek a Horthy korszak előbb leírt tulajdonságaival.⁵

Először is (ahogy ez unalomig ismert) a rendszer egész szimbólumrendszere, s politikai nyilvánossága ettől kezdve kifejezetten az ateista, antiklerikális, sőt gyakran egyházellenes, vallásellenes eszmeiséget sugározta.

⁵ A szerző köszönetet mond Biró Zuzsanna Hanna tanácsaiért, melyek a kifejtés módját sokban befolyásolták.

Másodszor a rendszer logikáján belül olyan objektív (a közvetlen világnézet-politikán kívüli) fejlődési tendenciák voltak érzékelhetőek, melyek a szülőket nyilvánvalóan arra készítették, hogy vallásosságukat (vagy ennek kinyilvánítását) minél inkább feledni és feledtetni igyekezzenek. Ilyen fejlődési tendencia volt az állami tulajdon növekedése a magántulajdonnal szemben, a gazdaságirányítás zömében politikai alapon s ráadásul az amúgy is zömében szekularizáltabb szakmunkásság köréből kiválogatódó tisztviselőgárdájának befolyás-növekedése a „régí”, illetve szakmai okoknál fogva helyben-maradt vállalati vezetéssel szemben, az új (már 1945 után beiskolázott) értelmiség befolyás-növekedése a régi szabadértelmiségi csoportokkal szemben.

Harmadszor az iskolai szférában nem egyszerűen lezuhant az egyházi iskolák aránya az 1948-as államosítás után, de az egykori egyházi iskolákban – pl. a szerzetes-tanárok kilépése miatt, a vallásos szervezetekben exponálódott nem szerzetesrendi pedagógusok magasabb aránya miatt – nagyobb fluktuációra, az ateista propagandában érdekeltek nagyobb aktivitására lehetett számítani.

Negyedszer az iskolában a kötelező hittan helyébe fakultatív hittan lépett, s a fakultatív hittan iskolai beágyazottsága eltűnt, a vallásos szimbólumok, ünnepek az iskolából eltűntek. Az iskolai órák és az iskolák órán-kívüli nevelő tevékenysége az ateista nevelésnek kedvezett. Sőt: a kommunista ideológia ötvenes évek elején domináns formációja egy alternatív vallás igényével lépett fel. A Történelem Ura – ha nem is egy személyes istennel, de egy kicsit is panteisztikusabb istennel konkuráló módon – a marxi-lenini-sztálini társadalmi törvényszerűségek rendszere lett, a mennyország és a kommunizmus ill. a feltámadás és a proletárforradalom világméretű győzelme egymással behelyettesíthető módon fogalmazódott meg (Majsai 1994).

Aki átlátta, hogy a kommunisták tartósan (sőt egy konkrét ember aktív élethosszát tekintve „véglegesen”, Czaplak püspök személyes jóslata szerint pl. a nyolcvanas évekig) kerültek hatalomra Magyarországon, s nem akarta növelni a kettős nevelésből eredő kellemetlenségeket gyermeke számára, az maga sem a vallásos családi nevelést preferálta. (Ez a „belátás” 1956 után nyilván fokozottan érvényesült.)

Ötödször a vasárnapi templomjárás nemcsak, hogy nem volt része többé a tan-kötelezettségnek, de az összekapcsoltság minden formája megszűnt, azaz a gyerekeket templomba kísérő tanító figurája ritkává, sőt gyakorlatilag illegálissá vált. A rendszeres templomi hittan tartása tilos volt.

A Horthy-korszakban a teljes mértékben szekularizált emberek nem egyszerűen társadalmi diszkriminációval, de köztörvényes büntetésekkel nézhettek (volna) szembe, ha gyermekeiket akár az iskolai hittantól, akár a templomjárástól visszatartják – az ötvenes években a vallásos emberek társadalmi diszkriminációval, zaklatással, gyámhatósággal és koncepcióos perekbe való belesodródás nagyobb veszélyével nézhettek szembe, ha az ateista világnézeti nevelés intézményeitől gyerekeiket vissza kívánták (volna) tartani. A hivatalossal szembenálló világnézeti nevelés intézményei – minden diszkrimináció ellenére – *mindkét időszakban legálisak ma-*

radtak. A Horthy-kori legális munkásmozgalom – legalábbis a városokban, 1944. március 19-e előtt – kifejthetett némi ateista propagandát, s a szekuláris életforma-mintát sugárzó médiák – regények, sajtó, filmek – cenzúrája csak a direkt politizálásra, direkt vallásellenességre terjedt ki. A Rákosi-kori egyházak – legalábbis a templomokban s az egyházi sajtóban – kifejthettek némi vallásos propagandát, s az egyházi sajtó, s egyéb vallásos kiadványok cenzúrája csak a direkt politizálásra, direkt rendszerellenességre terjedt ki.

A többi intézményhez viszonyított pozíciójuk szempontjából is össze lehet vetni az egyházak 1948 utáni, ill. a szabadkőműves vagy ateista intézmények 1945 előtti helyzetét. 1945 – s különösen 1939 – előtt a társadalmi szervezetek nagy része legalisan működhetett, s szinte kizárólag a világnézeti alapon szembenálló intézményekkel való bánásmód állt éles ellentétben a pluralista polgári rend normáival, 1948–49 után viszont a társadalom szinte valamennyi intézménye államosított, sőt az apolitikus, s eredetileg világnézet semleges intézmények is ateista világnézeti tartalommal töltődtek fel – *az egyházak azonban legalisan működhettek tovább is*, s ha korlátozott példányszámban, s erős cenzúrának kitéve, de az egyházi sajtó, egyházi könyvkiadás is működhetett.

Az aktív szociáldemokrata tevékenység és az aktív egyháztagság éppen ezért eltérő mértékben fejez ki a szervezettel és ideológiájával való egyetértést, furcsa mód az előbbi jobban, mint az utóbbi. A Horthy-korszakban ugyanis nagyszámú olyan közösség van, világnézeti igen széles skálán, úgy a szakmák, mind a politika világában, amelyek a kormánnyal való szembenállás megjelenítésére alkalmasak, anélkül, hogy ateista vagy marxista mivoltot kellene feltételezni a tagságukról. Az ötvenes években viszont az egyházak relatív intézményes pozíciója felértékelődik a rendszerrel szembenálló ember szemében: ez lesz az egyetlen „független” közösség, a kormánnyal való szembenállás megjelenítésének egyetlen legális útja – azok számára is, akik addigra már szekularizáltak lettek.

A fentiek következtében – bár a legkevésbé sem beszélhetünk a világnézetek szabad versengéséről – mind a Horthy-korszakban, mind az ötvenes években *lehetőséges* választás volt a hivatalossal konform, illetve azzal szembenálló világnézeti álláspontot elfoglalni, illetve a kettő között számtalan fokozat volt lehetséges. A „*lehetőséges választani*” kifejezés ebben az esetben messze nem szinonimája „*a szabadon lehet választani*” kifejezésnek. Sokkal inkább azt jelenti, hogy az egyes szférákban (karrier, világnézet, baráti kör) tett *látszólag szférán belüli választások* kihatottak az összes szférában elfoglalt helyre. Magyarán „*az élek a hivatalostól eltérő világnézet kinyilvánításával*” – egy olyan *lehetőség* volt, melyért más szférákban (karrierben, társadalmi kapcsolatokban) *mindenki által tudottan árat kellett fizetni*. Épp ez a „köztudomás” teszi mérlegelési kérdéssé a világnézet kinyilvánítását és a világnézeti nevelés irányát – s ez teszi politikai – társadalmi kódként *mérhetővé* is.

A politikai és egyházi nyilvánosság szintje, a civil szervezetek száma a Horthy-korszakban jobban, az ötvenes években nehezebben megragadhatóvá teszi a világnézeti csoportokat: ilyen értelemben a Horthy-korszak világnézeti helyzetét köny-

nyebb talán kutatni. De e könnyebbséget ellensúlyozza, hogy az ötvenes években konkrétabb döntéshelyzetekben foglaltak állást az emberek világnézeti hovatartozásukról: pl. beíratták vagy nem íratták be iskolai hittanra gyerekeiket, templomba küldték vagy ellenkezésképp otthon tartották őket vasárnaponként. Ez a választási kényszer objektíve mindenki számára előállt, akinek volt gyereke – elvileg tehát a kései kutató a teljes Rákosi-kori népességet látja ilyen szempontból. Nem tudja viszont – lásd a fenti érvelést az ellenzékiség kinyilvánítása egyéb formái hiányáról – hogy tényleg világnézeti okokból döntött-e a beiratkozás mellett valaki... A Horthy-korban viszont *nincs* ilyen mindenki által megválaszolható kérdés. Persze a Horthy-korban is lehet pár dolog között választani, pl. hogy a keresztényszocialista vagy a szociáldemokrata irányultságú szakszervezetbe lép be a munkás, de a *sehová be nem lépőkről* nem tudjuk meg világnézeti állapotukat, vagy pl. sok helyen lehet választani egyházi és állami iskola között, de a semmilyen középiskolát nem választók, valamint a helyileg választási lehetőséggel nem rendelkezők⁶ világnézeti állapotáról semmi nem tájékoztat.

Az ötvenes évek világnézeti nevelésének forrásai és használatuk buktatói

Az ötvenes évek budapesti vallásos és ateista neveltetésének empirikus megragadásához többféle forrás áll rendelkezésünkre.

Természetesen rendelkezésünkre állnak a szocialista korszak jellegzetes levéltári forrásai, a tanácsi igazgatás tisztviselői által készített feljegyzések. (Az Állami Egyházügyi Hivatalnak, ill. a BM illetékes osztályának minden megyei és városi tanácsnál ott ültek az ágazatért felelős tisztviselői.) E feljegyzések forrásértékét erősen befolyásolja, hogy a bürokráciának minden helyzetben sajátos érdekei vannak az általa felügyelt szféráról közvetített képpel kapcsolatban. Különösen így van ez az autokratikus ill. totalitárius hatalomgyakorlás viszonyai között.

Néhány személyes interjú,⁷ néhány megnézett iratcsomón⁸ alapuló (tudományosan még semmiképpen nem alátámasztható) tipizálási javaslataink vannak, melyeket az e dokumentumokba elmélyülőknek, ilyen interjúkat folytatóknak s elemzőknek ajánlhatunk.

1. Ha a tisztviselő támadásoktól tart, s többé-kevésbé biztos abban, hogy az általa felügyelt területről más információ nem, vagy csak sokkal később juthat a felettes

⁶ Tudjuk, hogy amikor 1991 után a közepes városok régi gimnáziumai ismét egyháziak lettek, az új építésűek pedig városiak maradtak, a helyi középiskolák nem világnézeti hovatartozásuk követésével csoportosultak egyik vagy másik iskolába, hanem főképp „a régi gimnázium az igazi, nagytekintélyű, a város központjában lévő intézmény” motívuma alapján döntöttek. Valódi – világnézeti motivált – választásról tehát csak abban az esetben beszélhetünk, ha ugyanazon a településen több nagyjából azonos kondíciójú iskola van, melyek csak világnézeti irányultság szempontjából különböznek egymástól. Ez pedig ma csak a legnagyobb városokra igaz – a Horthy korban pedig lehet, hogy valóban csak néhány városra.

⁷ Még a nyolcvanas években különösebb támogatás nélkül ill. „A lelkiismereti és vallásszabadság...” című OTKA kutatás keretében az ezredfordulón készítettem néhány interjút az ÁEH egykori munkatársaival.

⁸ Az AEH iratai ma (XIX–A–21) fond szám alatt az Országos Levéltárban vannak (részben feldolgozta: Köbel 2005, Szabó 2000), a megyei részlegek iratai a megyei levéltárakban. (lásd: Kövér 2002, Zábori, 2004).

szervek tudomására, akkor a központ elvárásainak maradéktalan teljesítését hangsúlyozza, akár a rendelkezésére álló információk manipulálása árán is. Különösen így van ez, ha a nyilvános és titkos elvárások egymástól különböznek. Az ötvenes években a tisztviselőket e motiváció arra készítette, hogy a hittanra és templomba járók számát mindenképpen *csökkenőnek* mutassák be. Ha ugyanis a hittanra és templomba járók aránya növekszik, az a felsőbb pártszervek szemében annak a világos jele, hogy a tisztviselő nem tudja, vagy *nem akarja* teljesíteni a párt elvárásait az ideológiai és adminisztratív munka terén.

2. Egészen más a helyzet, ha a tisztviselő nem számíthat arra, hogy a párt és a hivatal *csak tőle* értesül a helyi viszonyokról, valamint ha hatásköri expanziót ambicionál. Ez esetben abban érdekelt, hogy a templom- és hittanjárás stabilnak, vagy kisebb mértékben csökkenőnek tekintse, mint amilyen az a valóságban. Ilyen statisztikai adatok alapján nagyobb eséllyel lehet káderfejlesztésre vagy dologi erőforrásokra pályázni, illetve a templomjárókkal, hittanjárókkal kapcsolatos jogkörök-höz jutni. Mindkét eljárás egyaránt a tisztviselő aktivitásának hangsúlyozásával kellett, hogy együtt járjon, a második azonban szükségképpen „a nagy erőfeszítés a kevés eszköz, kevés jogkör ellenére” típusú érvelést igényelte, erről tehát némiképp felismerhető.

3. Speciális helyzetet okoz – ez inkább vidéken jellemző – hogy az egyházügyi tisztviselőnek épp az uralkodó párt tagjait kell befeketítenie, hiszen pontosan nyilvántartották, hogy a hittanra járók szüleinek (legalább az egyik szülőnek) hány százaléka párttag – pest megyei járásoknál ez pl. 10–12 % volt (*Zábori 2004*) – ennek interpretálása, magyarázata komoly kockázati faktor volt a tisztviselő életében.

Ugyanakkor az adatszolgáltatást mégiscsak moderálja, hogy – miközben a párt és állami vezetés ténylegesen elvárta a „győzelmi jelentéseket” – a hamis adatok szolgáltatása időről időre koncepciós perek, illetve eljárások talajául szolgálhatott, hiszen a valósnál „negatívabb” képet jelentő tisztviselőt könnyedén a „dolgozó nép” „ideológiai fejlődésének” lebecsülésével, ill. pesszimizmussal lehetett megvédeni, a valósnál „pozitívabb” képet jelentőt pedig a „kötelező éberség” hiányával, az „elenség rejtegetésével”, vagy akár a „klerikális reakcióval” történő összejátszással.

Egyébként a vallásosságra utaló adatok – mind államigazgatási, mind ideológiai szempontból több csoportra oszthatók – ismét csak nem egy alapos, hanem szűrőpróbaszerű levéltári vizsgálódás és egy-két hozzá kapcsolt interjú alapján. Az iskolai hittanjelentkezésre *készülők* arányára vonatkozó jelentések tehát nem annyira a tisztviselő ismereteit, mint elérendő céljait tükrözik, a ténylegesen *jelentkezők* száma viszont nagyon fix, valószínűleg hamisítatlan adat (azt legalább tényleg tükrözi, hogy minden ellennyomás ellenére *végül is hányan íratják be* gyereküket az adott település iskoláiban). Ezt mutatja az is, hogy e beiratkozási adatok nemhogy évről évre, de még egy adott éven belül is változtak. Erre a legjobb példa, hogy a rendes tavaszi beiratkozáskor még az általános iskolások 13 %-a esetében vállalják a szülők a Rákosi-kormány idején félhető következményeket, az 1953 augusztusi pótbeiratások során viszont – felbuzdulva a Nagy Imre kormány szabadabb lég-

körén – további 14 % szülei éltek ezzel a lehetőséggel. (Balogh & Gergely 1993:306) Az 1949–1956 közötti beiratkozási görbe – mely az 1949 tavaszi 80 %-ról indulva éri el az 1953 tavaszi 13 %-ot, hogy 1957 elejére ismét 80 %-ra emelkedjen (Nagy 2000:199, 205.) – magán viseli a rendszer repressziós aktivitásának csökkenését, növekedését, illetve azt, hogy a beiratok mennyire látták idejét annak, hogy szimbolikus szembenállási kódjukat elhelyezzék a helyi nyilvánosságban. (Pest megyei adatok szerint is 1955-től nő a beiratkozók száma, egészen a kádári konszolidáció kezdetéig, amikor is csökkenni kezd. [Zábori 2004] Ezt természetesen nem magyarázhatjuk a „represszió növekedésével” csak a szembenállás csökkenésével, s ekképpen a szembenállási üzenet megfogalmazása iránti kisebb igénnyel.) A *ténylegesen járók* ill. kimaradók arányát megint a megfigyelő lehetőségei illetve elérendő céljai befolyásolják.

A templomjárás gyakoriság, s ezen belül a gyermekmisé, gyermek-istentisztelet résztvevőinek száma, körmenetek nagyságrendje ugyan sokkal kevésbé objektív, mint a hittanra ténylegesen jelentkezettek adatsora, de minthogy potenciálisan bárki által megfigyelhető adat volt, nem nagyon ingadozhatott.

Rendkívül széles mezőben mozog – és rendkívül szubjektív – annak megítélése, hogy a hittanlátogatás illetve a templomjárás kiket jellemez. A politikai államigazgatási nyelv kategóriái ugyanis keverve tartalmazták a marxista osztályfogalmakon (pl. munkásosztály) alapuló kategóriákat, a szovjet-orosz társadalmi realitásból (vagy a realitás ottani ideológiai konstrukciójából?) importált kategóriákat (pl. kulák) és azokat a bármiféle társadalomelméleti alap nélküli csoportosításokat, melyek a párt politikájához való viszony alapján osztották fel a lakosságot (reakciós, osztályellenesség, szövetséges rétegek, osztályöntudattal nem rendelkezők, a reakció uszályában lévők stb.). Az egyházi ügyi illetve belügyi tisztviselők az egyes kategóriákról „mondható” vallásossági jelzőket érzékelték, sosem állapítható meg ugyanakkor, hogy pontosan kiket értenek egy-egy csoport alatt. A politikai nyelv sajátosan hordozza az egyes kategóriákkal kapcsolatos, alapvetően felsőbb elvárásokon alapuló normatív elképzeléseket. Pl. a munkásosztály „mint olyan” semmiképpen nem kerülhet „elleneséges propaganda” hatása alá: csak a munkásosztály *soraiban megbúvó ellenséges elemek*, a valamely oknál fogva erendően *ingadozónak* minősítettek stb.

Hasonló szubjektív – vagy még szubjektívabb – a templomjárás, hittanjárás *okainak* megítélése. A jelentésekből általában nem tudjuk meg, hogy a tisztviselő milyen módszerekkel állapította meg, hogy a templomjárók csak a *szokásnak* engedelmessékednek, de *valójában nem mélyen hívők*, vagy azt, hogy kik azok, akik *tudatosan*, azaz nem világnézeti megfontolásból, hanem ellenzékiességük megjelenítése végett íratják gyerekeiket hittanra...Vagy éppen ellenkezőleg, vajh honnan lehetett azt feltételezni, hogy azok is a *klerikális reakció uszályában* vannak, akik ennek tudatos eltitkolása céljából *nem mennek* hetente templomba, nem íratják be gyerekeiket? Teljesen esetleges információkat kapunk arról is, hogy a gyerek templomba járásáról, hittanjárásáról szóló döntést ki hozta meg, az *apa vagy az anya? Főszabályként* ugyan az apa nagyobb szekularizáltságára lehetett számítani – ami az apák által

dominált gyereknevelési helyzeteket az egyházi fél számára kedvezőtlenebbé, az állami egyházügyi tisztviselők számára kedvezőbbé tette. Ugyanakkor – vannak, módszeres kutatás hiányában nem kvantifikálható arányban – sajátos megfontolások a nők nagyobb befolyásolhatóságával, alacsonyabb képzettségükből következő munkahelyi zsarolhatóságával kapcsolatban – *melyek az ateista propaganda számára nagyobb teret látnak a nők dominálta gyereknevelési helyzetekben.*

Az egyházügyi tisztviselőknek természetesen számolniuk kellett azzal, hogy pl. a pedagógusok aktivitására vonatkozó jelentéseikkel kihathatnak a pedagógusok sorsára, s ekképpen az oktatásigazgatásban érdekelt tisztviselőkkel párhuzamos, vagy nézeteikkel ellentétes véleményt fejthetnek ki. A tanügyigazgatás, minthogy nemcsak az oktatás világnézeti tartalmával, de szakmai minőségével (pl. szakos pedagógusokkal való ellátottság fenntartása) kapcsolatos felsőbb elvárásokkal is szembe kellett néznie, *csak időszakosan és csak egyes területeken volt érdekelt a pedagógusokkal szemben megfogalmazott világnézeti követelmények végighajtásában.*

A tanügyigazgatás sajátos belső ellentmondása, hogy az oktatáspolitikai belső frontvonalai szerint nagymértékben támaszkodott a tanítókra a tanárokkal szemben. Tekintettel azonban arra, hogy a népoktatásban történetileg sokkal erősebb követelmény volt a pedagógus vallásossága, mint a középfokon – már csak azért is, mert a népoktatási intézményeknek többsége felekezeti tulajdonban volt – a tanügyigazgatás gyakran támaszkodott olyan emberekre, akik meglehetősen felekezeti beágyazottsággal rendelkeztek – s egyáltalán nem volt érdekelt abban, hogy e felekezeti beágyazottságot az állami egyházügyi igazgatás leleplezze. De legalább ennyire lehetett fordítva is: egy lokális oktatáspolitikai érdek által motivált eltávolítást, ha magát az oktatáspolitikai szempontot nem lehetett felvállalni a többi pedagógus, vagy a felsőbbség előtt, lehetett indokolni a kirúgandó személy „klerikális reakcióval való összefonódottságával”. S végül azt sem zárhatjuk ki, hogy a falusi iskolaszékek, helyi plébánosok által sokszor megsértett tanítókból lett tanügyigazgatási tisztviselőkből tényleg markánsabb antiklerikális indulatok dúltak, mintsem hogy egész viselkedésüket egyszerű konformizmusnak minősíthessük.

Az *állami források* tömeges kutatása lehet tehát az egyik lehetséges irány az ötvenes évek vallásos nevelésének, hittanpolitikájának megítéléséhez. A történetpszichológia segédtudománya ebben az esetben a kauzális jogszociológia, legyen szó akár közigazgatási jogi döntésekről, akár (esetleg) perekről – egybefüggő, teljesen megmaradt iratcsomók feldolgozásával, s ehhez kapcsolatosan az egykori tisztviselőket, iskolaigazgatókat, szülőket megkereső interjúzással, szociológiailag is releváns, számszerűsíthető eredményekhez lehet arról jutni, hogy a fenti alternatívák közül melyik mennyire jellemző.

Forrásaink másik típusát az *egyházak saját statisztikái* jelenthetik. Természetesen itt is indokolt a forráskritika, ráadásul itt azt is figyelembe kell venni, hogy a jelentést készítő személyeknek egyszerre kellett számolniuk azzal, hogy előbb utóbb egy „régivágású”, a kommunista állammal való együttműködés mindenféle formáját elítélő püspök, vagy más egyházi vezető kezébe kerülhet jelentésük, illetve azzal,

hogy békepapok nyernek tért a rendszerben s akár még az állami egyházügyi hatóságok illetékeseinek íróasztalain is landolhat jelentésük. Az idevágó iratanyagot jól ismerő Majsai Tamás egyetlen esetet sem ismer, amikor az egyházi felsőség retorziót kívánt volna, ill. mert volna érvényesíteni ún. alulteljesítés esetén – de ebből nem következik, hogy a korabeli irattermelők nem is tartottak ettől. Pl., amikor a beiratkozás nélkül hittanra bekéredzkező gyerekeket (saját jelentéseik szerint) hazaküldik egyes hitoktatók (*Nagy 2000:198*), hogy elkerüljék a szervezkedés vádját, nyilvánvalóan vállalnak bizonyos karrier-kockázatot. Csak interjúkkal lehet megtudni, hogy az egyes papok jelentéseiben – mondjuk a gyerekek templomi aktivitásának mértékéről – helyzetük illetve környezetük objektív különbözősége tükröződik, vagy az eltérő helyzetmegítélés, a jövőre irányuló eltérő várakozások: annak eltérő megítélése, hogy mit akarnak olvasni-látni egyházi vezetőik...

A szorosan vett egyházi források – tehát amelyek a helyi papok és egyházi előljárók között mozogtak – feldolgozása jelentheti a másik kutatási irányt.

Az empirikus körülírás harmadik forrása a korra történő *visszaemlékezések* sora. A narratív források, filmek, naplók, memoárok jelentésének statisztikai értelmezése nehéz feladat elé állítja a kutatót. Ez a másféle narratív megközelítés is hordoz alapvető lehetőségeket a történet-szociológia számára, az egyedi történetek mozzanatokra bontásával és tipizálásával elégségesen különböző és megragadható társadalmi csoportok felrajzolhatósága esetén érdemi tanulságok vonhatók le pl. arra nézve, hogy ugyanarra a világnézeti konfliktusra, mint pl. „Anyu, az iskolában mást mondtak az ember teremtéséről, mint a hittanórán.” miképpen reagál egy értelmiségi és egy munkás család, miképpen egy katolikus és egy protestáns család, miképpen reagálnak a világnézeti homogén és inhomogén családokban, hogy történik városban és hogyan vidéken stb. Ugyanezen a módon lehet bepillantást szerezni a család belső vallásos nevelési konfliktusaiba (számos történet szól pl. az unokát a szülők akarata ellenére templomba vivő nagymamáról stb.).

Az empiria negyedik forrása a *módszeres közvélemény-kutatások* során, valamiféle reprezentatív minta tagjainak adatszolgáltatása gyermekkori vallásos neveltségükről. Míg a fentebb leírt forrásokat csak alkalmilag szondáztuk, illetve az elmúlt tizenöt évben csak néhány tucat kevésbé strukturált beszélgetést folytattunk a kor tanúival, szereplőivel, ezt a forrást kicsit módszeresebben kívántuk megvizsgálni.

Ebből a célból a 90-es évek eleje óta a Mónus Illés Alapítvánnyal együttműködve,⁹ két felmérést is végeztünk erről. Az egyik felmérés során az 1940 és 1950 között született, jelenleg Budapesten élő személyek köréből vett – véletlen (iskolázottság és nem szerint reprezentatívra korrigált) – mintát kérdeztünk a gyermekkorukban őket ért világnézeti nevelésről. (MIA1) A másik felmérés során a jelenleg doktori fokkal rendelkező budapestiek és pest-megyeiek körében – hasonló korcsoportnál – végeztünk hasonló felmérést. (MIA2)¹⁰ Mindkét felmérésben a következő kér-

⁹ Pontosabban annak „munkahitelét” igénybe véve, végső soron részben az OTKA, részben a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Közalapítvány támogatásával.

¹⁰ Az első felmérés célja kifejezetten az volt, hogy azokkal készítsünk interjút, akik az 1950-es években voltak tizévesek. A másik felmérésben – nyilvánvalóan – a fővárosi (illetve agglomerációban élő) doktori címmel

dések utaltak a világnézeti nevelésre: Bejegyezték-e a kérdezettet? A kérdezett apja/anyja milyen gyakorisággal járt templomba? Járatták-e a kérdezettet iskolai ill. templomi hittanra, gyermekmisére/istentiszteletre? Mai megítélése szerint vallásosan nevelték-e?

A MIA1 felmérés visszaemlékezői a budapesti „átlagról” adhatnak elfogadható képet. Ugyanis ha a jelenlegi véletlen mintából leválogatjuk azokat, akik gyermekkorukat Budapesten töltötték, több száz adathoz jutunk a korabeli budapesti szülőkorú népességről, a korabeli vallásos nevelésről. A vizsgált nemzedék *neveltetése* felől nézve a dolog még „representatív” is. Ha arról akarnánk kijelentést tenni, hogy a korabeli középnemzedékhez tartozó budapesti munkások mennyire *nevelték* vallásosan gyerekeiket, akkor némi súlyozással juthatunk reprezentatív számokhoz.¹¹

rendelkezők (orvosok, jogászok, tudósok) életpálya-rekonstrukciója volt a cél, s ennek sajátos „melléktermékeként” sikerült beletennünk néhány a világnézeti nevelésre vonatkozó kérdést, s természetesen a népességből is le tudjuk választani az 1940 és 1950 között születetteket, hogy az ötvenes évekbeli tízéves korukra vonatkozó válaszokat vizsgálhassunk meg.

11 Az egykori gyerekek közül vettünk véletlen mintát, s ebből a Budapesten született mai budapesti lakosok almintáját alkottuk meg. Ők ötvenes évekbeli, akkor középnemzedékhez tartozó budapesti szülők gyermeknevelési szokásaira, illetve spontán szocializációs tevékenységére emlékezhetnek vissza, amikor szüleikről kérdezik őket. A korabeli középnemzedék tagjainak azonban nem egyenletes esélye van arra, hogy „be kerülhessenek a mintába” (magyarán: visszaemlékezzen rájuk valaki), hiszen akinek egyetlen gyereke volt annak negyedakkora esélye van, hogy valaki olyat találjunk, aki *éppen az ő szokásaira* emlékszik, mint akinek négy gyereke volt. Minél több gyereke volt valakinek, annál nagyobb eséllyel emlékszik éppen rá vissza valaki. Hogy az akkori középnemzedéki szülőkre mégis valamennyire reprezentatív legyen a felmérésünk, adatbázisunkat súlyozni kell, mégpedig gyerekszámuk reciprokával. Ez a szám úgy számítható ki, hogy $WEIGHT = 1/(a \text{ megkérdezett testvéreinek száma} + 1)$ (azaz maga a kérdezett). Így az egygyermekes apák egyszeres szorzóval, a kétgyermekes apák 0,5-ös szorzóval, a háromgyermekes apák 0,33-as szorzóval kerülhetnek beszámításra. *Ha kérdésünk pl. úgy szól, hogy az x rétegbe tartozók milyen arányban mutatták a heti templomjárás példáját gyermeküknek, az így súlyozott adatbázist kell használnunk.* Ez a belátás tulajdonképpen átalakítja a társadalmi mobilitásról szóló megfontolásokat is. Ha azt kérdezzük, hogy a jelenlegi értelmiségiek milyen arányban származnak munkáscsaládokból, akkor a súlyozatlan mintát kell használnunk (hiszen a mai értelmiségiekre nézve a minta reprezentatív), ha viszont azt kérdezzük, hogy a korabeli munkások közül milyen arányban találunk olyanokat, aki értelmiségit „csinált” a gyerekekből, akkor a súlyozott mintát kell használnunk. Ezt az utóbbi átszámítást a mobilitás-vizsgálatok sehol a világon nem végzik el, pedig nyilvánvalóan jelentős eredménykülönbségekhez juthatnának. Bonyolultabb megoldáshoz kell folyamodnunk, ha nem a vallásos nevelés és neveltetés kérdését tennénk fel, hanem a mindenkori *teljes középnemzedék* templomjárási gyakoriságáról akarnánk képet nyerni. Ez esetben nem hanyagolhatjuk el azokat sem, akiknek nem volt gyereke. A közelítő megoldás a következő eljárás lehet: 1. Egy adatbázisból megállapítjuk, hogy manapság a mintába került idősebb gyermektelenek templomjárási gyakorisága átlagosan a mintába került hasonló korú *egygyermekesekhez* áll legközelebb, mert a többgyermekesek – azonos társadalmi csoporton belül – átlagosan gyakoribb templomjárók. 2. Feltételezzük, hogy ez régebben, a vizsgált időszakban is így volt. 3. Demográfiai adatok alapján megállapítjuk, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, ez az (egynél valamivel nagyobb) szám legyen N. 4. Ezután új súlyt alkotunk: $WEIGHT1 = WEIGHT$ ha a megkérdezettnek vannak testvérei, viszont $WEIGHT1 = WEIGHT * N$, ha nincsenek. S mivel testvér nélkül felnőttek esetében $WEIGHT = 1$ -gyel, $WEIGHT1$ az ő esetükben egyenlő lesz N-nel. Azaz: a korabeli egygyermekeseket úgy vesszük számításba, hogy „képviselhesék” gyermektelen nemzedéktársaikat is. Utóbbi eljárást lehet úgy finomítani, hogy évtizedenként külön-külön állapítjuk meg, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, s ezek (az 1-nél minden esetben valamivel nagyobb) számok legyenek N1, N2, N3 stb. Mármint, ha $WEIGHT1$ kiszámítása céljából az egyes évtizedekhez tartozó $WEIGHT$ -et minden „testvértelen” esetben átváltoztatjuk a korábban egységes 1-es értékről N1, N2, N3-ra, olyan közel jutunk az eredeti társadalmi csoport leírásához, mint soha semmilyen más módszer esetén. E felismerés helyességében és jelentőségében Csákó Mihállyal és Róbert Péterrel való konzultáció – köszönet érte – erősített meg. Egy külön módszertani tanulmány van készülőben erről.

A MIA1 felmérés kérdezettjeinek viszonylag nagy létszámú érettségizett csoportja beszámolói alapján, az előző felmérésből megismert, „kevésbé iskolázott és munkás szülők” csoportot differenciálhatjuk. Megragadhatjuk azokat, akiknek intellektuális potenciálja, családi ambíciója – az adott történelmi körülmények között – legalább egy lépécsős mobilitásra készítette gyermekeiket.

Ugyanezen a módon kísérletet tehetünk a munkásoknál/iskolázatlanoknál kisebb szülőcsoportok (pl. a középrétegek) differenciálására: megkülönböztetve azokat, akik „legalábbis szinten maradtak”, s azokat, akiket az 1949-es rendszerváltás annyira megviselt, hogy gyerekeik nemcsak átmenetileg,¹² de tartósan kikerültek a középrétegből.

A MIA1 felmérés kérdezettjeinek szerény létszámú diplomázott csoportja beszámolói alapján, az előző felmérésből megismert „kevésbé iskolázott és munkás” csoportot, és az alsó-középrétegbeli csoportot is tovább differenciálhatjuk. Megragadhatjuk azokat, akiknek intellektuális potenciálja, családi ambíciója – az adott történelmi körülmények között – még arra is elég volt, hogy az új értelmiségi tömegszakmákba – tanító, mérnök stb. – besegítsék gyermekeiket.

További differenciálási lehetőség, hogy ezeket a foglalkozási-iskolázottsági szülő csoportokat gyermekük későbbi karrierjétől függetlenül is ellátjuk egy bizonyos mobilitási *potenciállal*, mobilitási potenciálként definiálva az apa (a megkérdezett felől nézve: nagyapa) foglalkozási/iskolázottsági csoportjához képesti elmozdulást, ill. párválasztást – a megkérdezett felől nézve az apa és anya iskolázottsági/foglalkozási státusa, származása, vélhető hozott vagyona közötti különbség nagyságrendjét.

Azt mondhatjuk tehát, hogy először a foglalkozási/iskolázottsági mutatók által definiált csoportokhoz rendelhetünk hozzá egy-egy vallásossági mutatót, azután ezeket a csoportokat tovább differenciálhatjuk vélelmezhető kulturális tőkékük, mobilitási habitusuk alapján.

A MIA2 felmérés – mely tehát a jelenleg doktori címmel rendelkezők emlékeire kérdez rá – eredményeit a megkérdezettek apáinak státusa szerint érdemes feldarabolni. A „munkás” illetve „elemi iskolai végzettségű” apákat leválasztva és ismételtén megvizsgálva a munkások és iskolázatlanok *legambiciózusabb, legszűkebb csoportjai* körében jellegzetes vallási, illetve vallásos nevelési viszonyok megragadását kísérrelhetjük meg.

A MIA2 felmérés nem reprezentatív egyetlen *korabeli* társadalmi csoportra sem, de a mobilitás természeténél fogva *elég nagy számban* mutat be – az összes többi mintában csak kis számban előforduló – kifejezetten magasán iskolázott családokat. (Ha ugyanis tudjuk, hogy orvosnak, jogásznak, doktori fokozattal rendelkező tudományos kutatónak mindig is a magasabban iskolázott, magasabb beosztású, vagy rétegekhez képest valamilyen speciális kulturális tőkével rendelkezők küld-

12 A kisvárosi társadalmak 1980-as évekbeli elemzése azt mutatja, hogy a származási okokból szegregálódott, gimnáziumba, egyetemre nem engedett egykori elitgyerekek később, nyilván esti vagy levelező oktatás igénybevételével, a származási kvóta eltörlését kihasználva visszaküzdötték magukat az elitbe. Ez a lehetőség még inkább aláhúzza a „kései visszatérő” s a „tartósan lecsúszó” családok közötti különbségeket.

hették leginkább gyerekeiket, akkor gyakorlatilag bizonyos, hogy a jelenlegi doktorokat szüleikről kérdezve bőséges adatokhoz juthatunk az egykori felsőbb csoportokról.)

A jelenlegi doktorok mintát nem pusztán a szülők foglalkozása és iskolázottsága szerint érdemes „darabolni”. A jelenlegi doktorok két legnépesebb rétege a jogászoké és az orvosoké: az ő visszaemlékezéseik kitűnően megjelenítik azt a két családtípust, mely részben „hatalmi”, részben „szakértelmiségi” pályára küldi gyermekeit.

E két saját felmérésen kívül még két olyan – mintegy tizenöt éves – közvélemény-kutatást ismerünk, melyből adatokat nyerhetünk az ötvenes évek világnézeti neveléséről. (TÁRKI)¹³ Mindkét közvélemény-kutatás adatbázisa – a készítőik szívességének köszönhetően – rendelkezésünkre áll. Természetesen e kutatásokban – mivel nem *egy* generációt vettek célba – sokkal kisebb elemszámmal fordulnak elő az ötvenes években szocializáltak. Így e kutatásokat nem „makroadatok” bemutatására érdemes használni: a nagy kategóriák vonatkozásában saját (a korcsoportra és területi csoportra vonatkozóan magasabb elemszámú) saját felméréseink (lásd feljebb MIA1) ugyanis mindenképpen biztosabb alapot nyújtanak. Ezek a TÁRKI-kutatások azonban számos olyan kérdést is feltettek a gyerekkori viszonyokról, melyek részletesebb, finomabb kép bemutatását teszik lehetővé, pl. hogy az egyes csoportokon belül az életszínvonal, vagy a kulturális fogyasztás miképpen érinti a templomjárás gyakoriságát. Ez legalább jelzésszerűen lehetővé teszi a kialakított makrocsoportok tovább differenciálását.¹⁴

Mindezen lehetőségek közül ebben a tanulmányban az utolsóként kifejtett „empirikus-visszaemlékezések” néhány adatát használjuk fel – előre tudva, hogy az ezen adatbázisok végigelemzése is szétfeszítené e tanulmány kereteit.

13 A háromezres elemszámú 1992-es mobilitás-kutatást Sági Matild és Róbert Péter készítette.

14 Az empirikus megközelítés kiegészítési lehetőségét egy sajátos módszertani megfontolás jelenti. Az egyes generációk vallásos neveltetésének és felnőttkori vallásosságának viszonylag szoros összefüggését a vallás-szociológia számos kitűnő képviselője, pl. Szántó János is igazolta. (Szántó 1994, 1997) Végső soron tehát, azokból a közvélemény-kutatásokból, melyek a gyerekkori vallásos neveltetésre nem, de a mai vallásosságra rákérdeznek, elég nagy valószínűséggel lehet következtetni gyermekkori vallásos neveltetésre. A különböző mértékben vallásos (statisztikai értelemben tehát: átlagosan különböző mértékben vallásosan nevelt) emberek mai véleményei és viszonyai áttételesen arról is információval szolgálnak, hogy az egykori vallásos nevelés egy-egy generáció esetében milyen összefüggésben áll mai véleményekkel. Ennek következtében bármilyen olyan adatbázis, amelyből leválogathatók az 1940 és 1950 között született emberek, s amelyből információ nyerhető egyfelől e személyek vallásosságáról, másfelől bármely kérdésben elfoglalt nézeteikről ill. viszonyaikról, objektíve információkkal szolgál az ötvenes évek vallásos neveléséről. Nem tételes és pontos százalékbán megnevezhető információkkal, de valószínűségi információkkal. Hasonlóképpen: ha a kisebb adatbázisok alapján van egy viszonyszámunk arról, hogy az ötvenes években szülői korban lévők a felvétel időpontjában mennyire vallásosak, illetve, hogy az ebben az időpontban neveltek szülei generációjának milyen mértékű vallásosságára emlékeznek vissza, nagyságrendi becslést tesz lehetővé arra nézvést, hogy az életkor növekedése egy-egy generációban egy-egy társadalmi csoportban eredményezett-e „vallásosság változást”. Ha ugyanis ez a változás szisztematikus mértékű, akkor tulajdonképpen bármely mai adatbázis alapján becslést végezhetünk arra, hogy az adatbázisban szereplők, amikor „szülői korban voltak” milyen mértékben gyakorolták vallásukat.

Visszaemlékezések az ötvenes évek budapesti szülőtársadalmának templomjárási gyakoriságára

A „MIAI” esetében a megkérdezettek többek között arra emlékeztek vissza, hogy tíz éves korukban milyen gyakran jártak a szüleik templomba. Ennek segítségével viszonylag széles skálán tudjuk elhelyezni a templomjárási gyakoriságot, hiszen amikor kisebb társadalmi csoportokat jellemezzük, kénytelenek vagyunk nagyobb világnézeti csoportokat megnevezni, s fordítva, ha részletesen – mintegy skálával – írjuk le a világnézeti csoportokat, általában csak nagyobb, összevont foglalkozási és iskolázottsági csoportokat rendelhetünk hozzájuk.

A világnézeti csoportok kialakítása

Amikor kettébontjuk a társadalmat vallásos és szekuláris blokkra, akkor az évente néhányszor (más megfogalmazásban: ünnepeken) templomjárókat és az ennél szorgalmasabb templomjárókat soroljuk a *vallásos* blokkhoz. Az ennél ritkábban és a sosem templomjárókat soroljuk a *szekuláris* blokkhoz. Az ünnepeken történő templomjárás ugyanis még jelent bizonyos rendszerességet, az egyházi társadalomba való némi integráltságot, az ennél ritkábban történő templomjárás viszont egyházi értelemben már semmit nem jelent. Válaszolás-lélektanilag egyébként is arról van szó, hogy egy szélsőséges alternatívákat is felvonultató szenzitív kérdéskorban a „soha” válasz viszonylag nehezen születik meg, amit az mutat, hogy amikor (más kérdőívekben) a „ritkábban, mint évente” válaszlehetőség létezik, akkor az jelentős részben „átveszi” az „évente” kategória funkcióját egyes válaszadói csoportoknál.

Időnként szükség mutatkozik a szekulárison belül a *nem hívő* kategória elkülönítésére. Ez esetben csak azok kerülnek ide, akik sosem járnak templomba. (Ez esetben figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a templomba sosem járók sem tekinthetők mind ateistának vagy nem hívőnek, s hogy a templomjárók között is találhatunk ateistákat.)

Időnként szükség mutatkozik a vallásos csoporton belül az egyházas kategória használatára. Fő szabályként a hetente vagy annál gyakrabban templomjárókat tekintjük, nevezük egyházasnak. Erre Budapesten azért van inkább módunk, mint az országos adatbázisokat használó kutatásoknál, mert a lakosság nagy többsége katolikus hátterű, s e felekezetenél a heti templomjárás valóban norma, míg a protestánsoknál ez nem feltétele az egyházas viselkedésnek.

A budapesti apák templomba járásának legfontosabb társadalmi összefüggései az 1950-es években

Ha az általunk kiválasztott két korszakot – a harmincas és ötvenes éveket – összehasonlítjuk, akkor a templomjárás gyakoriságának változásáról alapvetően kétféle dolgot mondhatunk: *mennyire változott az meg a szülőtársadalom egészében*, azaz ha a diák körülnézett az „ismerősök körében”, a „városban”, az „osztálytársak

között”, mennyire láthatta tipikusnak vagy atipikusnak saját szülei viselkedését, illetve azt, hogy az egyes társadalmi csoportokhoz *milyen csoportspecifikus* templomjárás gyakoriságok „rendelődnek hozzá”.

1. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba, amikor Ön tíz éves volt? (MIA1)

	Eset	%	Valós %	Kumulatív %
0 soha	215	36,8	40,2	40,2
1 évente	70	12,0	13,1	53,3
2 évente néhányszor	133	22,8	24,9	78,1
3 havonta néhányszor	55	9,4	10,3	88,4
4 hetente	62	10,6	11,6	100,0
Összesen	535	91,6	100,0	
Hiányzó	49	8,4		
Mindössze	584	100,0		

A főváros szülőnépességében tehát domináltak a templomba sosem járók, akik a népesség több mint harmadát tették ki, ezzel szemben a másik végponton az egyházasak, a megfigyeltek alig tizedét tették ki. Ez azt jelenti, hogy a Horthy-korszakbelihez képest¹⁵ az évi templomjáró csoportból mintegy 5 %-a templomba sosem járók közé „csoportosult át”, az egyházas blokk pedig mintegy felét elveszítette, s elsősorban az ünnepi templomjárók csoportja növekedett meg. *Ez az intézményes vallásosság, illetve a vallásosság, mint konvenció visszaszorulását jelzi.* (A templomba sosem járás felvállalhatóbbá vált, s a heti templomjárás erősen normatív viselkedése ünnepnapivá alakult.) Történt ez annak ellenére, hogy Budapesten megjelent a vidékről frissen betelepdedtek rétege.

Vizsgáljuk meg tehát, hogy az egyes szülő-csoportok¹⁶ milyen mértékben járnak templomba.

15 A „terjedelemfaló” táblázatok helyett számos adatot csak magában az interpretáló szövegben találhat meg az olvasó. A teljes táblázatanyag megtalálható a <http://www.nagypetertibor.uni.hu> honlapon, vagy annak megszűnése esetén e honlap-névre rákeresve a Magyar Elektronikus Könyvtárban vagy a világháló valamely másik pontján

16 Az ötvenes években tizenéves gyerekek szülei esetében az iskolázottsági-társadalmi csoportok kialakítása nem könnyű feladat. A harmincas évekre kialakított csoportosítási gyakorlat éppoly aggályos lehet, mint a Kádár-korszak vége felé (annak társadalmára) kialakított kategóriarendszer. Az első probléma, hogy az 1945 előtt tizenéves emberek és az ötvenes években tizenéves emberek apjuk iskolázottságára eltérő érvényességgel emlékeznek vissza. A korábbi generáció esetében, amikor „nyolc általános” értéket találunk, szinte biztos, hogy négy polgári végzettségről van szó. (Mint tudjuk ez Budapesten igen kiterjedt volt az 1910 után született nemzedékben.) A szakmunkásképző pedig nyilvánvalóan régi (hat elemre, polgárra épülő) tanonciskolai végzettséget jelent. Az újabb generációnál a helyzet bonyolultabb. Először is e generáció már kora gyerekkora óta a nyolc osztályos általános iskoláról, mint normáról hall. E csoportban az emlékezet nyilván „rámozdul” a nyolc általános válaszalternatívára – ha nem tudja pontosan, hány osztályt végzett apja, csak annyit akar mondani, hogy kvázi a normának, a minimumnak megfelelt, nem volt deviáns stb., ezért akkor is a „nyolc általánost” választja, ha az igazság éppen a hat elemi lenne. További torzító körülmény, hogy az apák nemzedékében sokan már intragenerációs mobilitás keretében végeztek el az általános iskolát. Azaz „a nyolc általánost végzett” csoport azokat is tartalmazza, akik 1946 előtt polgárit végeztek, s azokat is akik már felnőttként 1945 után iratkoztak be az általános iskolába. E generációnál a foglalkozási státusz és iskolázottság sokkal élesebben elválhat, mint az előzőnél és a következőnél. Tisztviselői létből (annak megfelelő végzettséggel) deklasszálódottak, önálló műhelyüket, kereskedésüket kényszerből feladottak növelik a munkásosztály sorait, másfelől felbukkannak a formális iskolai végzettséggel nem legitimált közép, sőt felsővezetők.

Iskolázottság

Elsőként az iskolázottsági tengely és a templomjárás gyakoriság összefüggését vizsgáljuk.

A nyolc osztálynál kevesebbet végeztek, akik a mintánkban a szülő társadalom egyötödét jelentették, és a nyolc általánost/négy polgárit végeztek, akik mintegy 17 %-ot, egyaránt 54–55 %-ban nem jártak templomba. Ez az arány az évente legfeljebb egyszer járókkal együtt egyaránt mintegy 60 %-ra nő.

A társadalomnak az a negyede, akikre gyermekeik úgy emlékeztek, mintha szakmunkásképzőt végeztek volna – noha ez nyilvánvalóan lehetetlen, hiszen szakmunkásképző akkor még nem működött, de a csoport azért megragadható, a tanonciskolákat elvégzett képzett munkásokról van szó – ennél még szekularizáltabbak. Igaz ugyan, hogy csak 47 %-ukról mondható, hogy sosem járt templomba, de ez az évente egyszer járókkal együtt hetven százalékra nő. (Az ipari középiskolát végezteknek – akik kevesen voltak – kb. a fele volt szekularizált.) (MIAI) Bizton elmondhatjuk tehát, hogy *a szakmunkásság relatíve erős szekularizáltsága nem csak arra az időszakra – azaz az 1970-es évek és napjaink közötti időszakra – jellemző, amikor ezt a vallásszociológusok mérni tudják, hanem lényegesen korábbi fejlemény. Mi több, azt is elmondhatjuk, hogy nem a szocialista nagyipari közegben folyó ideológiai befolyásolás tette őket szekularizálttá.*

Éles fordulatot a gimnáziumot végeztekénél érzékelhetünk. E csoportba a szülő népesség tizede tartozik. Itt mind a sosem járó, mind az évente egyszer járó csoportban az apák 14–15 %-át találjuk. A főiskolát végeztek csoportja ennél csak némileg szekularizáltabb, 16–17 %-kal a két csoportban. Az egyetemet végeztekénél a szekularizáció mintha lényegesen magasabb lenne: 28–29 %-uk található a két szekularizált csoportban. (MIAI)

Ha pusztán ezeket az adatokat látjuk, azt mondhatjuk, hogy az alsóbb iskolázottsági csoportok közül Budapest hagyományos szekularizált csoportja a szakmunkásság és az új rendszer elitje az értelmiség egyetemet végzett csoportjai mutattak olyan erős szekuláris nevelő példát gyermekeiknek, hogy a középkorú férfiak nem járnak templomba.

Azt mondhatjuk ugyanakkor, hogy a társadalomnak mind az alsó, mind a felső iskolázottsági csoportjaiban jellemző, hogy azokban a csoportokban, melyeket erős szekularizáció jellemez, *inkább előfordul az erőteljes vallásosság is, azaz a csoportok kétfelé húznak: kell tehát találnunk egy másik magyarázó összefüggést.*

Mindenesetre tény, hogy az egyház tanításainak (katolikus esetben) valóban megfelelő heti templomjárás – az egyetemet végeztek kevesebb, mint harmadát, az ennél kevésbé iskolázott – de még a régi rendszer úri rétegének számító réteg alig egyhatedét jellemzi. A társadalom alján, ahol pedig az erősen iskolázatlan csoportoknak közvetlen okuk nem nagyon lehetett a pártállam elvárásainak való megfelelésre, a férfiak alig huszada volt egyházas. (MIAI)

Annak ellenére így volt ez, hogy ezt a bizonyos alsó csoportot jelentős részben nyilván azok képezték, akik vidékről jöttek fel.

2. táblázat: Az apa iskolai végzettsége és templomjárási gyakorisága (MIA1)

	0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	Összesen	N
1 kevesebb, mint 8 oszt.	55,4%	5,9%	25,7%	6,9%	5,9%	100,0%	101
2 8 ált.	54,5%	6,8%	6,8%	25,0%	6,8%	100,0%	88
3 szakmunkásképző	47,8%	22,4%	17,9%	7,0%	11,2%	100,0%	134
4 szakközépisk.	47,5%		52,5%			100,0%	40
5 gimnázium	14,3%	14,3%	14,3%	42,9%	14,3%	100,0%	49
6 főiskola	16,7%	16,7%	50,0%		16,7%	100,0%	42
7 egyetem	28,6%	28,6%	14,3%		28,6%	100,0%	49
42,7%	13,9%	22,3%	10,1%	10,9%	100,0%		
N	215	70	112	51	55		503

Foglalkozás

Ha a foglalkozási beosztást vizsgáljuk, önállóan értelmezendő, tehát az iskolázottsági sorral nem redundáns képet kapunk. Kiderül, hogy az önálló kisegisztenciák, az önálló iparosok és kereskedők – együtt sem téve ki a szülő-társadalom tizedét – templomlátogatóknak mondhatók. A felső vezetők viszont – igaz 14-en¹⁷ vannak összesen – a szekulárisok csoportjába tartoznak, fele-fele arányban eloszolva a sosem és az évente egyszer templomba menők között. A közép és alsó vezetők, a beosztott érettségizett szellemiek egyaránt kétharmadrészben a szekuláris csoportot erősítik. A szakmunkásoknak és a közvetlen termelésirányítóknak egyaránt mintegy 55 %-a tartozik a szekularizált oldalhoz, a betanított munkásoknak ezzel szemben csak egyötöde.

Ugyanakkor – ahogy az iskolázottság mértékéből korábban már következtethetünk – a szakmunkásoknál erősebb a másik véglet is: ott van egytized felett a hetente templomjárók aránya.

Legfeltűnőbb, hogy a beosztott diplomások az egyetlen csoport, melynek kétharmada a vallásos oldalhoz tartozik, sőt 56 % heti templomjáró. A heti templomjárás egyharmad részben jellemző az alsó vezetőként jellemzettekre is. (MIA1)

Azt mondhatjuk tehát, hogy *a társadalom alsóbb csoportjaiban a magánszféra kisegisztenciái maradtak viszonylag nagyobb arányban templomjáró emberek.* (A munkahely tulajdonáról szóló kérdés is ezt támasztja alá. A saját magukat munkáltatóknak 60 %-a tartozik a vallásos tömbhöz, ezen belül az ünnepeken templomjárók aránya csak 10 %. Az állami alkalmazottaknak viszont a fele vallásos, s ezen belül több, mint 27 % csak ünnepeken jár templomba.) (MIA1)

A vallásosság megjelenítése – a közhiedelemmel talán ellentétben – nem volt akadály a alsó vagy középvezetővé válásnak sem, a középvezetői státusban azonban az ember már „jobban tette”, ha ritkábban járt templomba, a felső vezetők pedig már átkerülnek a szekuláris tömbbe. A diplomások valószínűleg éppen aszerint oszla-

¹⁷ A 15. lábjegyzetben jelzett webhelyen nemcsak az itt nem szereplő kereszt táblák láthatók, hanem az itt csak %-okat tartalmazó kereszt táblák abszolút számokat tartalmazó változatai is.

nak két csoportra vallásossági szempontból, hogy beosztott diplomásként vagy valamiféle vezetőként tevékenykednek. A beosztott diplomások számára semmilyen értelemben nem tűnik tilosnak vagy akadályozottnak a templomjárás.

A nagyobb termelő ágazatok között az építőipar volt leginkább szekularizáló hatású: az itt dolgozóknak ugyanis háromnegyede tartozott a szekuláris tömbhöz, sőt kétharmaduk sose ment templomba. Az ipar többi részében, illetve a szolgáltató ágazatokban fele-fele arányban voltak vallásos és szekuláris emberek. (MIAI) Hiába szív föl tehát egy ágazat nagy arányban „fő szabály szerint vallásosabb” vidékieket: a nagy építkezések jellegzetes munkavállalóinak alacsony társadalmi integráltsága nem „hozza” a vidék egyházasabb normavilágát, s a közeg, ahova beilleszkednek nem a budapesti „nem klasszikus” proletariátus (mely valamennyire azért templomjáró), hanem a munkásszállók „egyházi befolyástól” lényegében mentes világa...

A hatalom és a templomjárás „egymást helytelenítő” mivoltát mutatja, hogy a szellemi foglalkozások jellegzetes „terepi” között *a közigazgatás kétharmadrészt a szekuláris oldalon helyezkedik el*. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy a pedagógustársadalom több mint fele a heti templomjáró, harmada a havonta néhányszor járók tömbjét erősítette, s kevesebb, mint tizedük tartozott a szekularizált tömbhöz. (MIAI) Ez azt jelzi, akár csak korábban a beosztott diplomásokról tett megállapításunk, hogy a szellemi életben is vannak sajátos helyek, ahol a vallásos – és vallásosságukat vállaló – férfiak továbbra is koncentrálnak. *Az iskola még sokkal inkább magán viseli, hogy a Horthy-korszakban a kifejezetten vallásos (az egyházakat mint munkáltatókat, ill. a keresztény kurzus világnézetű nevelési normáit elfogadó) emberek gyűjtőhelye volt, mintsem azt, hogy a világnézetű forradalom színhelye.*

A beosztottak száma egy olyan rendszerben, ahol az nem szükségképpen függ össze sem az iskolai végzettséggel, sem az anyagi helyzettel, önállóan is érdekes mutató. Az egyetlen beosztottal sem rendelkezők 42 %-áról mondható el, hogy sosem járt templomba és 11,5 %-áról, hogy évente. Azaz – és ezt figyelhetjük meg a közbülső kategóriákban is – a beosztottal nem rendelkezők, akik a társadalom 72 %-át jelentették, némileg többen voltak még mindig a sosem járók között, mint a beosztottal rendelkezők. Ugyanakkor az évente egyszer járókkal összevonva a két csoport kb. egyenlő méretű.

A másik végponton a beosztottal rendelkezőket mind a heti, mind a havonta néhányszori templomjárás inkább jellemzi, mint a beosztott nélkülieket.

Ha a beosztottal rendelkezést önmagában társadalmi hierarchia tényezőnek tekintjük, azt mondhatnánk, hogy az ötvenes évek minden olyan nyomástényezője ellenére, mely a nem hívőségüket deklaráló embereket emelte vezető pozícióba a társadalom nagyobb tömegeinél ez még nem érzékeltette hatását a hierarchiában.

Életkor

Az apák életkora – előzetes hipotézis szerint – kétféle értelemben is érinthette templomjárási gyakoriságukat. Egyrészt azért, mert a fiatalabbak életüknek már nagyobb részét töltötték a társadalmi szekularizációt jelentő háború, s 1945 és 1948 között,

ha nem is hivatalos de legitim ateizmus hatása alatt, mint az idősebbek. Másrészt pedig azért, mert a kifejezetten időseknél az idősebb korban pszichológiai okoknál fogva általában előretörő vallásosság érezteti hatását, harmadrészt pedig azért, mert a vallásosság esetleges „eltitkolásának”, a szekuláris viselkedésnek az előnyeit potenciálisan hosszabban élvezhette (az életpálya egészére inkább kihatónak vélhette) egy fiatalabb, mint egy idősebb ember. Az adatokban persze ezeket a hatásokat csak úgy próbálhatjuk szétválasztani, hogy többféleképpen csoportosítjuk az apákat. (A hatás szétválasztás klasszikus matematikai módszerei itt bizonytalanok, mert két lineáris és egy diszkrét változót kell összevetni...) Anélkül, hogy a hosszú kísérletezgetések leírásával terhelnék az olvasót, legyen elég itt az eredmény: akárhogy csoportosítjuk az apák születési időpontját, azt találjuk, hogy minél később született az apa, annál nagyobb arányban emlékeznek rá úgy, hogy évente vagy sosem járt templomba, miközben a másik végponton a heti templomjárás valószínűségének csökkenése tapasztalható.

Valószínűleg tehát az ötvenes évek előre haladtával a korábbi templomjárók is egyre kevésbé látogatták a templomot, de az is igaz, hogy a fiatalabbak kevésbé, mint az idősebbek. (MIA)

A nyilvánvalóan csökkenő represszió ellenére az 1956 utáni időszakban megfigyelt apák látványosan szekularizáltabbak, vallásosságuk pedig kevésbé egyházas, mint a Rákosi korszakban... Mi több, az idő előre haladtával növekvő szekularizáció még akkor is érzékelhető, ha a fiatalabb ill. az idősebb apákra külön is megvizsgáljuk az összefüggést...

3. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba az ötvenes évek elején és végén (MIA1)

	0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	N
1950-1956-os megfigyelés	30,9%	15,1%	30,9%	5,8%	17,3%	278
1957-1960-as megfigyelés	50,2%	10,9%	18,3%	15,2%	5,4%	257
N	215	70	133	55	62	535
Összesen	40,2%	13,1%	24,9%	10,3%	11,6%	100,0%

Miután az ötvenes évek második felében még nem számolhatunk a hatvanas évek fogyasztói szocializmusának szekularizációs hatásával,¹⁸ az a feltevés adódik, hogy az ötvenes évek elején a templomjárók egy része maga is politikai kódnak használta a templomjárást – annak megjelenítésére, hogy a templomjáró a várhatóan győztes antikommunista forradalom elitjének oldalán áll. Az antikommunista erők közelgő győzelmében 1956 után nem lehetett hinni, sőt 1957 májusára az új hatalom már bizonyos tömegbázist is szerzett.

¹⁸ Más tanulmányainkban (vö: *Járszalag és aréna*) egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy a hatvanas évek szocialista fogyasztói társadalmá ugyanazon a módon szekularizált, mint a nyugat-európai fogyasztói társadalom. Ebben teljesen egyetértünk Szántó Jánossal.

4. táblázat: Milyen gyakran járt az apa templomba az ötvenes évek elején és végén – az apák életkorával összevetve (MIA1)

		0 soha	1 évente	2 évente néhányszor	3 havonta néhányszor	4 hetente	N
1901-1910-ben született apák	1950-1956-os megfigyelés	8,9%	21,8%	52,4%		16,9%	124
	1957-1960-as megfigyelés	12,8%	35,9%	33,3%		17,9%	39
	Összesen	9,8%	25,2%	47,9%		17,2%	163
1911-1920-ban született apák	1950-1956-os megfigyelés	40,6%	11,3%	15,8%	12,0%	20,3%	133
	1957-1960-as megfigyelés	46,8%	11,3%	27,4%	8,9%	5,6%	124
	Összesen	43,6%	11,3%	21,4%	10,5%	13,2%	257

Az apák templomjárásának *társadalmi* összefüggései után nyilván azt is érdemes megvizsgálnunk, hogy *a vallásos nevelés* egyéb mozzanatai milyen összefüggésben állnak a templomjárási gyakorisággal. Több vallásos nevelési információt is ismerünk: a templomi és iskolai hittanjárást, a gyermekistentisztelet-látogatást ill. a nevelés vallásos mivoltára történő visszaemlékezést. (MIA1)

Az apák templomjárása és a gyerek hittanjárása és „vallásos neveltetése”

A hittanra sehova sem járó gyerekek – a korabeli gyerekek egyötöde – háromnegyedének az apja sosem járt templomba, egyötöde évente egyszer, s mindössze 7 %-a volt vallásosnak tekinthető. Azaz a hittanból való teljes „kizártság” több mint 90 %-ban azoknál a gyerekeknél volt meg, akik apjuktól *amúgy is* a templomba nem járás mintáját látták. Fordítva viszont: a valamilyen hittanban résztvevők apjának harmada sosem járt templomba, további tizede pedig csak évente. (MIA) Úgy tűnik tehát, hogy a „hittanosok” között *sokkal több lát apjától szekuláris viselkedési mintát, mint ahányan a hittanra nem járók közül vallásos viselkedési mintát láthatnak.*

A gyermekmisére, gyermek-istentiszteletre sosem, vagy évente járó gyerekek apái kivétel nélkül a teljesen szekularizált csoporthoz tartoztak. Az ennél gyakrabban gyermekmisére járók apái között viszont vagy negyven százaléknyi szekularizáltat (26 % templomba sosem járó) találunk. Ez azt jelenti, hogy akárcsak a hittan vonatkozásában, itt is *erősebb a gyerekek vallási aktivitásra küldése, mint az apa „saját” vallási aktivitása.* Másfelől viszont az 528 apa közül *egyetlen egy sincs,* aki maga akárcsak a legkisebb mértékig templomjáró lenne és gyermekét ennek ellenére nem küldené templomba. S még a gyereket havonta néhányszor vagy gyakrabban templomba küldők között is negyven százaléknyi szekularist találunk. *Azaz, ha olyan társadalmi csoportot keresnénk, amelyik maga templomjáró ugyan, de „az iskolán keresztül érvényesülő kommunista világnézeti terror hatására” gyereke vallásos neveléséről lemondana: nem találunk ilyet.*

A felvételen olyan kérdés is volt, hogy „vallásosan nevelték-e” a gyermeket. Az erre való visszaemlékezés nyilvánvalóan szubjektív. Azon szülők, akik (a szubjektív visszaemlékezés szerint) „nem nevelték vallásosan” gyerekeiket – mintegy 40 % – kb. háromnegyede templomjárás szempontból is szekularizált volt. Bár kétségtelen: e csoport tizede saját maga havonta néhányszor vagy gyakrabban járt templomba. A vallásosan nevelők között azonban nagyobb az ellentmondás: itt ugyanis a vallásosan nevelők negyede sosem járt apaként templomba, további 12 %-a csak évente egyszer.

Úgy tűnik a gyerekek szubjektív visszaemlékezése szerint – a vallásos családokban inkább előfordult, hogy nem vallásosan nevelték őket, minthogy ne jártak volna templomba, vagy hittanra.

Ez arra utal, hogy a vallásos családok tágabb környezetében megfogalmazódó elméleti elvárások (olyan normák, melyet a gyerek pl. nagyszülőknél láthat) vallásosságukat tekintve meghaladják a család tényleges vallásos viselkedését. A gyermeki templomjárás és a hittanjárás el nem maradása, a szülők rendszeres templomjárása vallásos nevelés nélkül tulajdonképpen olyan élethelyzetre utal, *amikor a formális vallásosság erősebb, mint a szubjektíven megélhető*. Ez azt mutatja, hogy miközben az állami és nyilvános elvárás a valós világnézeti helyzetből kikövetkeztethető spontán igénynél szekulárisabb nevelést követelt meg, addig a formális vallásosság bizonyos társadalmi csoportokban továbbra is erősebb volt.

A munkás szülők

A Mónus-féle adatbázis segítségével – méret okoknál fogva – csak arra nyílik lehetőség, hogy a legnagyobb megragadható csoportot, a budapesti munkásságot vizsgáljuk meg külön. Láthattuk, hogy a budapesti proletariátus erősen megosztott. Ezért elsőként a budapesti proletariátuson belül érvényesülő tényezőkre fordítjuk figyelmünket.

E célból a különféle munkáskategóriákat összevontuk.

A csak rájuk elvégzett számításból kitűnik, hogy míg az elemi iskolai, illetve szakmunkásképzős végzettségű – pontosabban annak mondott – apák körében többségben vannak a szekuláris oldalhoz tartozók, s a kisszámú ipari középiskolát végzett is ide tartozik, addig a gimnáziumi érettségivel, illetve ennél magasabb végzettséggel rendelkezők alig negyede tartozik ide. Valószínűsíthető tehát, hogy *azok, akik az 1944/45-ös illetve az 1948/49-es rendszerváltás következtében kerültek proletársorba, nem szekularizálódtak „hozzá” a munkásosztályhoz. Ugyanakkor nem is őrizték meg a heti templomjárással kapcsolatos normákat: lényegében kivétel nélkül az ünnepi templomjárók közé kerültek*.

A proletariátuson belül vizsgálva a kérdést, a beosztottakkal rendelkezők már nagyon kevés kivétellel a teljesen szekularizáltak közé tartoztak. Valószínűleg arról van szó, hogy brigádvezetői és hasonló funkciókat a problematikus „származásúak” illetve „előéletűek” az ötvenes években még kevésbé kaphattak, mint szakértelmiségi funkciókat. Míg ugyanis a szakértelmiségi funkciók esetében a „termelési érdek”

indokolhatta a problematikus személy ideiglenes megtűrését – legalábbis „addig, míg nem lesz elegendő népi káder” –, addig a hagyományos nagyipari proletariátus – még a káderkiemelések, ill. a gyanús szociáldemokraták számbavétele után is – elégséges tömeget jelentett a brigádvezetői-művezetői kiválasztáshoz.

A tény, hogy a beosztottal rendelkező proletárok kevésbé vallásosak, mint a viszonylag iskolázott proletárok, épp ezt tükrözi: az előbbi esetben a hagyományosan szekularizált nagyvárosi munkásság közép- és felső középrétegéről, az utóbbi esetben a keresztény középosztály, illetve egykori önálló kisegzisztenciák munkássorba kényszerített tagjairól van szó. Ráadásul az új rendszer ideológiai „követelményeinek” spontán vagy tudatos követése is valószínűbb az első, mint a második csoportnál. Az első csoport élménye – minden fenntartás ellenére – mégiscsak az, hogy az új rendszer felfelé mozdította őt a pályán, „érdemes” az új rendszer ideológiájával azonosulni, a pártiskolák és szakszervezeti iskolák tananyagait mint az igazság forrását elfogadni, s „nem érdemes” saját tanulmányait, karrierben is visszajelzett „ideológiai fejlődését” templomba-járással „veszélyeztetni”, önmagáról a kompromittáló vallásossági képet sugallni, vagy akár csak a saját gondolatait „megzavarni”. A másik csoport esetében viszont eleve – mármint 1944 ill. 1948 előtt is – inkább szokás volt a templomba-járás, a személyes életpálya szempontjából gyűlölt új rendszer hivatalos ateizmusa még fokozta is a vallásos intézményrendszer iránti simpatátiát. A hagyományos hivatali körükből kihullott emberek számára – miután a civil társadalom intézményei eltűntek – az egyesülési jog erősen korlátozódott, az egyesületek még rejtetten sem jelenthettek származási és értékközösséget az osztályidegenek számára, sőt még a gyülekezés (akár magánlakásokban történő) gyakorlása is problematikus és gyanúsá válhatott. Számukra a templom még akkor is vonzó közösségi hely lehetett, ha egyébként korábban nem nagyon tekintették magukat vallásos embernek, s inkább terhesnek érezték a templomjárás „társadalmi kötelezettségét”.

A proletariátuson belül a katolikusok szekularizáltabbak. A református munkások kevesebb, mint negyede, a katolikus munkások fele tartozik a szekularizált tömbhöz. A vallásos oldalon pedig a templomjáró katolikusok elsöprő többsége ritkábban járt templomba, mint hetenként, a református munkásoknál viszont ez a jellemző (61 %-ra kiterjedő) templomjárási forma. *A reformátusok intenzívebb templomjárása nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy magasabb közöttük az első generációs budapestiek aránya.* (A gyors iparosítás Kelet-Magyarország falvaiból szívott fel jelentős csoportokat, akik nemcsak paraszti családokból jöttek, de maguk is életük első évtizedeiben a parasztsághoz vagy az agrárproletariátushoz tartoztak.)

Az alacsony gyerekszámú – maximum egy-két gyerekes – családokban a szekularizáltak aránya számottevően magasabb. Valószínűleg ugyanerről a jelenségről a vidéki háttérű illetve többediki generációs budapesti szakmunkásság különbözőségéről van szó ebben az esetben is.

A munkások egyes csoportjai közötti vallásosság-különbség legalapvetőbb és legjobban megmagyarázható okaként különböző származásukat tekinthetjük.

Sajnos a fenti nézetek – az apa eredeti társadalmi csoportjáról – közvetlenül nem ellenőrizhetők, mert az adatbázis az apa foglalkozását hangsúlyozottan csak egyetlen időpontra, az interjúalany 10 éves kora időpontjára határozza meg. Ugyanakkor viszont vannak adataink a nagyapa foglalkozásáról.

A nagyapák foglalkozása szerinti vallásossági sorrend a következő: a proletariátus két csoportja tekinthető nagyon vallásosnak. Az egyik, akiknek a szülei *nem fizikai* munkát végeztek, ők valószínűleg az 1945 előtti középrétegek azon gyermekei, akik – az új rendszer megkülönböztető politikája miatt vagy más okból – lesúlylyedtek, azaz fizikai munka végzésére kényszerültek. Ennek ellenére ők megőrizték a vallásossággal kapcsolatos társadalmi szokásaikat. Valószínűleg ugyanilyen oka van, hogy az egyéb csoportba – vagyonukból élő stb. – tartozó apák ötvenes években munkássorban lévő fiai is a vallásos tömbhöz sorolhatóak. A *paraszi háttérrel* érkezők hasonlóképpen vallásosak. Náluk valamivel kevésbé, de még mindig közel háromnegyed részben vallásosak a mezőgazdasági munkások Budapestre költözött gyermekei. A hagyományos városi kistulajdonosok fiainak kétharmada vallásos.

Kevesebb, mint egyharmada vallásos viszont a (legalább) második generációs munkásoknak. Hasonlóképpen alacsony a vallásosak aránya azoknak az apáknak körében, akiknek gyermekei nem tudják megmondani, hogy mivel foglalkozott apai nagyapjuk. Feltételezhetjük, hogy a családi hagyományban jobban él a nagyapa foglalkozására vonatkozó információ abban az esetben, ha a nagyszülőknek volt kis földje, önálló üzlete, hivatala, mintha különféle helyeken dolgozó alkalmi, vagy segédmunkás volt a nagyapa.

A diplomás szülők

Az MIA1-adatbázis – a diplomás apák alacsony elemszáma miatt – nem alkalmas a felsőbb társadalmi-iskolázottsági csoporthoz tartozó apák elemzésére. A tanulmányunk elején leírt úgynevezett „Doktori adatbázis” azonban igen. (MIA2)

Az egyetemet végzett apák akkori szekularizációjára jellemző az is, hogy gyermekük több évtized után, milyen módon jellemzi a gyermekkori család osztályhelyzetét. A családot *polgárnak* nevezők kétharmada, *értelmiséginek* nevezők fele, a *nemesnek-birtokosnak* nevezők harmada s a *tisztviselőnek* nevezők negyede adott számot apja szekularizált magatartásáról. A tisztviselők közel kétharmada egyháziasként viselkedett, a többi társadalmi csoportnak viszont csak harmada.

A közigazgatásban dolgozó diplomások kevesebb, mint harmada, a tanárok kétötöde, az orvosok fele, a mérnökök több mint háromötöde szekularizált. A másik oldalon is beáll a sorrend, hiszen a jogászok majd fele, az orvosok és tanárok harmada, a mérnökök negyede egyházas. Tulajdonképpen *az 1945 előttről „örökölt” szekularitási sorrend állt elő.* A látványos különbség a MIA1 és MIA2 között, hogy az elsőkben a közigazgatásban, a másodikban a közoktatásban dolgozó értelmiségi apák szekularizáltabbak. Vélhetőleg a MIA1 mutatja a társadalmi átlagot, a MIA2 pedig mind a tisztviselő, mind a pedagógus csoportok felsőbb részét...Vélhetően tehát a tanító, vagy polgári iskolai tanár apák – középiskolai tanároknál maga-

sabb – vallásossága az oka a különbségnek. A diplomás férfiak között azok inkább szekularizáltak, akik munkáscsaládokból jöttek.

Míg a protestánsoknak némileg több mint fele, a katolikusoknak csak 28 %-a sorolódott a templomba sosem járók közé. A másik végponton a katolikusok közel fele, a protestánsoknak alig 17 %-a volt heti templomjáró. A heti templomjárás szempontjából tehát a Budapesten hagyományosan domináns szerepben lévő katolikus értelmiség őrizte leginkább saját arculatát. A zsidó családokból jött értelmiségiek – mintánkban – kivétel nélkül a templomba sosem járók közé tartoztak, azok a diplomás zsidók, akik templomjárók, olyan kevesen vannak, hogy nem esnek bele a mintánkba. (Természetesen az adatközlőink szerint felekezeten kívüli apák, nagyapák között lehetnek zsidó háttérűek.) Óvatosabban fogalmazva ugyanezt: a zsidó háttérű személyek – részben történelmi tapasztalatok, részben jelenkori antiszemitizmus percepció következtében – kevésbé szívesen beszélnek gyermekkori vallásos zsidó neveltetésről, tehát nagyobb valószínűséggel kerültek a minta „választ megtagadó” csoportjába.

A generációs kérdések is nagyon egyértelmű jelzést nyújtanak. A századfordulón született egyetemi diplomás apáknak még csak bő harmadára igaz, hogy sosem járt templomba, a 10-es 20-as években születetteknek már felére – azaz a fiatalabbak, a Horthy-korszak intenzív vallásos nevelése ellenére inkább „átálltak” az új idők követelményeihez, mint az idősebbek. Sőt a vizsgált időszakon belül is van eltolódás: az 1940–1945-ben születettek apáik kétötödének teljes szekularizációjára emlékezhetek, az 1946–50-ben születetteknek pedig már fele ilyennek látta apját.

A kötelező iskolai hittan eltörlése után az egyetemi diplomás szülők kétharmada nem járatta gyerekeit oda, mintegy 15 %-a több évig, 9 %-a két évig, ugyanennyi ennél rövidebb ideig. A templomba nem járó apák nyolcvan százaléka, az ennél *vallásosabbaknak fele nem járatta iskolai hittanra gyermekét.* (Ugyanígy tett az egyházas kategória is.) Ugyanakkor szinte mindenki kiegészítette ezt másféle vallásos neveléssel, pl. gyermekmisé-látogatással.

A hagyományos diplomás csoportok a mérnökök, az orvosok, de még a katonatisztek jó része is *megosztott* templomjárás gyakorisága tekintetében.

Összefoglalás

A korabeli források szerint az iskolai hittan pontosan együtt hullámzik a párt egyházpolitikájával, illetve a lakosság és a rendszer viszonyával. Bizonyos években – politikatörténetileg cáfolhatatlanul – az iskolai hittan szinte eltűnik Budapestről, a vallásos neveltetés azonban ezekben az években is – templomi aktivitások formájában, melyet az egyházügyi tisztviselők jól számszerűsítenek – nagymértékben jelen van.

Ezzel szemben a teljes gyerekkorra visszaemlékező adatok szerint a hittanjárás egyenletes – tehát az akcidentális politikai pressziótól független – csökkenéséről beszélhetünk, a csúsztatott átlagok bizonyítják, hogy (születési) évről-évre nő azok aránya akik nem jártak hittanra.

A társadalom egyes csoportjai jól körülírható mértékben vallásosak: nagyarányban templomjárók a beosztott diplomások, viszont a hatalmi mozzanattal egyértelműen összekötődő diplomás foglalkozásokban már kevesebb a templomjáró.

A diplomásértelmiségen belül szekularitás irányába húz a munkásszármaszás, ill. a zsidó háttér. A protestánsok szekulárisabbak, mint a katolikusok. A munkásságnál ez fordítva van: ez alátámasztja a templomjárás politikai kód jellegét. (Politikai kódokkal üzenni társadalmi csoportom tagjainak nyilván jobban jellemző az értelmiségiekre, mint a munkásokra. Az ötvenes években – a Mindszenty és Grósz per után – politikai szembenállást megfogalmazni inkább jellemző a katolikusokra, mint a protestánsokra: e két előfeltevés elfogadása már logikusan magyarázza a sorrend megfordulását...)

A munkásszótály erősebb szekularizáltsága mellett elmondhatjuk, hogy a feltehetően egykori „kizsákmányolókból, osztályidegenekből”, deklaszálódottak között kevesebb a szekuláris, a munkásszótályból kiemelkedő brigádvezetők körében pedig több. A proletariátus szekularizációja kifejezetten budapesti jelenség, a vidéki városi munkásság (melynek adataira a fentebbiekben nem keríthettünk sort, de további elemzések tárgya lesz) inkább a városi alsóközéprétegekhez kíván hasonulni.

Az iskolai hittanjárás elmaradása – a hatalmon lévők pressziója ellenére – csak azokat jellemzi, s közülük sem mindenkit, akiknek apja maga sem volt templomjáró. Mindez természetesen indokoltta teszi, hogy egy következő tanulmányban az anyák templomjárását is vizsgálat alá vegyük.¹⁹

A szélsőségesen ateista és a kifejezetten egyházas embereknek egyaránt kevesebb, mint harmada járatta iskolai hittanra gyerekeit. Az első csoport illetően viselkedése semmilyen magyarázatot nem igényel, a második igen: az utóbbi csoport ugyanis már a „valódi”, pártállami erőviszonyoktól, alkalmazkodó pedagógusoktól nem zavart templomban zajló vallásos nevelést részesíti előnyben – immár vallásos, egyházas oldalról megfogalmazva az igényt az iskolai nevelés és vallási nevelés elválasztására. Az egyházi eliteken is múltott, hogy a későbbi évtizedekben ezt az igényt mennyiben használták fel az államtól – s a közszférától – független egyházi hierarchia egy új típusú egyház megteremtésére.

NAGY PÉTER TIBOR

IRODALOM

- [Budapest] Pannonica M. Ruszisztikai Egyes. cop. 2003 120–126. o.
- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1999) Az egyházak „államosítása”. *História*, 21. évf. No. 2. 7–10. o.
- BALOGH MARGIT & GERGELY JENŐ (1993) Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992. Budapest.
- BALOGH MARGIT (1998) A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 ősztől 1956 őszéig. *Századok*, 132. No. 5. 1053–1088. o.
- BALOGH MARGIT (1997) Egyház és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, No. 34. 69–79. o.

¹⁹ Hipotézisünk szerint az anyák némi „fáziskéséssel” követik az apákat, de fokozatosan ugyanazokat a jegeket mutatják.

- GERGELY JENŐ (1993) „A Szentírás szava a párt szava!” 1952. *História*, 15. évf. No. 5–6. 60–61.
- GRATZ GUSZTÁV (1992) *A forradalmak kora Magyarországtörténete, 1918–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KARÁDY VIKTOR (2000) *Jewish Over-Schooling Revisited: The Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime (1900–1941)*, Yearbook of the Jewish Studies Programme, 1998/1999, Budapest, Central European University, 2000, 75–91.
- KARÁDY VIKTOR (1997) Felekezeti, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben: akadémiai székfoglaló 1994. december 7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÖBEL SZILVIA (2005) „Oszd meg és uralkodj!” *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel Kiadó.
- KÖBEL SZILVIA (2000) Az Állami Egyházügyi Hivatal működése az '50-es években. (1951–1959.) *Magyar Közigazgatás*, 50. No. 8. 504–512. o.
- KÖPECZI BÓCZ EDIT (2004) Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége: Haszonélvezők és kárvallottak. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÖVÉR ISTVÁN (2002) Egyházügyi jelentések Vas megyéből 1952–1959. (1–2.) *Vasi Szemle*, 56. 5. 618–641. 6. 763–788.
- KRAUSZ TAMÁS & SZVÁK GYULA: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára [kész. az ELTE Ruszisztikai Központ és az MTA Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében].
- KRAUSZ TAMÁS (1989) Lenin és a lengyel-szovjet háború. In: KRAUSZ TAMÁS: *Bolsevizmus és nemzeti kérdés*. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez, 1917–1922. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MAJSZAI TAMÁS (2005) Egyházak és titkoszolgálatok I–II. rész. *Mozgó Világ*, 2005/02, 2005/04.
- MAJSZAI TAMÁS (1994) Karl Barth és Bereczky Albert egy levélváltása (1951) – forrásfeldolgozás – kézirat, 18296 sz. kandidátusi disszertáció, MTA könyvtára
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1995) A szerzetesi gimnáziumok hazánkban 1950–1990. *Távlatok*, No. 22. 207–218. o.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1996) *Ateista nevelés iskoláinkban 1950–1990*. Neveléstörténeti tanulmány. Budapest, Eötvös J. Kvk.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (2005) Mindszenty és Barankovics adalékok a „keresztény párt” problematikájához. Budapest, Eötvös J. Kvk.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000a) A koalíciós korszak állam-egyház-oktatás viszonyának értékeléséhez. In: *Járszalag és aréna*. Budapest, 165–186.
- NAGY PÉTER TIBOR (2000) Hitoktatás az ötvenes években. In: *Járszalag és aréna egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest, Új Mandátum, 187–213. o.
- NAGY PÉTER TIBOR (2001) Az ötvenes évek hit-tani párthatározatainak jelentésszintjei. In: *Pedagógia és hermeneutika*. (Pallas Debrecina; 10.) Buda András (ed) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001. [2002.] 163–172. o.
- ALEKSZANDR NYEKRICHS & MICHAEL HELLER (2000) *Orosz történelem I–II*. Az orosz birodalom története/A Szovjetunió története. Budapest, Osiris Kiadó.
- NYILAS ZOLTÁN (1998) „Bölcs szívvel 1951-ben.” Az ÁEH felállításának háttere, féléves tevékenysége. *Református Egyház*, 50. No. 7–8. 176–180. o.
- OTTLIK LÁSZLÓ (1939) *A politikai rendszerek*. Budapest, Egyetemi Nyomda.
- SZABÓ CSABA (2002) A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság*, 45. No. 1. 87–96. o.
- SZABÓ CSABA (ed) (2000) Egyházügyi hangulatjelentések 1951, 1953. Budapest.
- SZÁNTÓ JÁNOS (1997) Vallásosság egy szekularizált társadalomban. Nagy Péter Tibor (ed) Új Mandátum.
- SZÁNTÓ JÁNOS (1994) Vallásosság és fogyasztói szocializmus. *Népszabadság*, 1994. 219. 21. Erre válaszok: Tomka 229. 14. Máté-Tóth 231. 14. Gergely 225. 14.
- TOMKA MIKLÓS (1991) Magyar katolicizmus. Budapest, OLI KTA.
- ZÁBORILÁSZLÓ (2004) Egyházpolitika Pest megyében 1950–1989. *Egyháztörténeti Szemle*, 2004. No. 2.